

HEGELCİ VE MARKSİST İÇKİN ELEŞTİREL DİYALEKTİK

[The Hegelian and Marxist Immanent Critical Dialectics]

Şahin ÖZÇINAR

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü
sahinozcinar@akdeniz.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma, Hegelci ve Marksist diyalektiğin alışla gelmiş anlamda sıradan bir yöntem olmadığını göstermeyi amaçlamaktadır. Hegel ve Marx'ta diyalektiğin bir eleştirel yöntem olduğu vurgulanmakta, bu açıdan her iki filozofun içkin bir eleştiriye dayanan diyalektik bilim dizgeleri karşılaştırılmaktadır. Sonuç olarak farklılıklarının yanı sıra, her iki filozofta da diyalektiğin en özgün anlamıyla bir eylem felsefesi olduğu savı savunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hegel, Marx, içkin eleştiri, diyalektik, bilimsel yöntem, eylem (praksis) felsefesi.

ABSTRACT

This paper aims to show that Hegelian and Marxist dialectics is not one among the ordinary methods available in Western philosophy. It is argued that this method is rather of the critical kind, and that both philosophers' dialectical scientific heuristics, which rely on an immanent criticism, need to be compared. It is finally argued that despite the relevant differences between the two, each philosophers' dialectics still appears as an original example for a philosophy of praxis.

Keywords: Hegel, Marx, immanent criticism, dialectics, scientific method, philosophy of praxis.

Giriş

İçkin eleştirisi, Hegel’de alışılmış anlamda herhangi bir yöntem değildir. Eleştirel bilgi, Hegel ve Marx’ta görünüşün dışında olgusal gerçekliği, olmakta olduğu gibi, kendi özsel çelişki ve diyalektik gelişimiyle bir süreç ve bütün olarak kavramaktır. Tüm bu bütünsel gerçekliğin dile getirişi ve betimlenmesi, Hegel’de varlığın hem zaman hem de mantıksal açıdan diyalektik oluş sürecine karşılık gelir, onun bilim dizgesinin içeriğini oluşturur. Marx, gerçekliği çelişkileriyle bir süreç ve kendi içinde bilimsel soyutlamalara olanak sağlayacak diyalektik evrelerden oluşmuş bir bütün olarak kavrama biçimini Hegelci diyalektik düşüncenin özüne uygun bir biçimde geliştirir. Bu türden bir kavrayış biçimini, toplum ve tarihin içkin çözümlenmesi ve eleştirisini gerçekleştirmek için kullanır. Eleştirisi, Marx’ta Hegelci diyalektik felsefede olduğundan çok daha gelişmiş farklı ve özdekçi bir içerikle kendi başına dizgesel bir görünüm aynı zamanda yöntem biçimini kazanır. Diyalektik düşünce, olgusal tikel bir gerçekliği, olan ve olması gereken arasındaki ayrıma dayanarak hem kendi içinde hem de diğer nesnelere ilişkisinde bilimsel bir dizgenin öğeleri olarak bütünlüklü olarak uyumsuzluklarıyla kavramaya ve eleştirmeye uygun bir yöntem ve bakış açısı oluşturur. Fakat gerçekliği sadece kavramak ve eleştirmekle yetinmez, gerçekliğin insansal eylem aracılığıyla dönüştürmesine de olanak sağlar. Diyalektik düşünce ve kavrayışa dayanan içkin eleştirisi ya da Marksist diyalektik, gerçekliği kavramanın aracı ya da yöntemi olmaktan çok, değiştirmenin ve dönüştürmenin yöntemi haline gelir. Marx’ta sıradan bir yöntemden farklı bir anlam içeren diyalektik eleştirel yöntem, eleştirel özelliğinden dolayı, sadece bilgi kuramsal ya da ussal bir yöntem değil, öncelikle bir eylem (praksis) felsefesinin bilimsel temellerini oluşturur.

Kant’ın eleştirel felsefesiyle karşılaştırılacak olduğunda, bu köktenci içkin eleştirisi, Hegel’in *Tinin Görüngübilimi*’de sadece bilincin bilme yetisinin olgusallıkla kısıtlanmış öz eleştirisiyle sınırlı kalmaz, bilincin içkin eleştirisi, aynı zamanda bilincin içinde biçimlenmiş olduğu toplumsal yaşamın ve tarihsel gerçekliğin eleştirisine de dönüşür. Hegel’de en genel anlamda, kavramın soyut öge olarak zaman açısından zorunlu açılımından oluşan diyalektik ya da mantık, ne Hegel felsefesinde ne de Marx’ta nesnelere dışarıdan uygulanacak bir yöntem değildir. Kavram olarak düşünce ve varlığın içkin ve özsel karşıtlığından, varlığın hem zamansal hem de mantıksal zorunlu gelişim sürecinden oluşan diyalektik düşünce, Hegel’de gerçekliğin bilgisini elde etmek açısından bir yöntem ya da bir araca dönüştürülmez. Diyalektik düşünce ya da mantık, sadece doğru

düşüncenin biçimsel özelliğine karşılık gelmez, en arı biçimiyle eski metafiziğin ve varlık bilimin içeriğine de karşılık gelir (bkz. Hegel, 2008, s. 17). Hegel, diyalektik mantığı, eski metafizik ve varlıkbilimle örtüştürür. Bu nedenle diyalektik, gerçekliğin içkin eleştirisiyle Hegel'de somut olgusal gerçekliğin kendi kavramıyla uyuşmadığı ve ona aykırı düştüğü zaman, çelişki ve devinimi içindeki varlığın sadece doğru kavranmasını değil, onun nasıl insanın bilinçli eylemi aracılığıyla diyalektik olarak dönüştürülmesi gerektiğinin bilgisine de olanak sağlar.

İçkin eleştiri ve alışla gelenden farklı olan ussal bir bilim olarak diyalektik mantık, Hegel ve Marx'ta öncelikle bir eylem (praksis) felsefesinin içeriğini oluşturur. Marx bu diyalektik devrimci özü, farklı bir bağlam içinde bütünlüklü ve dizgesel bakış açısıyla daha ayrıntılı bir biçimde işlemeye Hegelci idealist felsefenin ötesine geçerek geliştirmeye çalışır. Marx, Hegel diyalektiğinde içkin bir eleştiri ve devrimci öz görür ve bunu açığa çıkarmaya çalışır.

Bu çalışma, Marx'ta içkin eleştiri ve diyalektik düşüncenin kaynağını belirlemeyi, Hegel diyalektiğinin, Marksist diyalektikten farklı yanlarıyla birlikte, toplumsal ve tarihsel içkin eleştiriye olanak sağladığı vurgulanmaya çalışılacaktır. Hegelci diyalektiğin, gerçekliği çözümlediği ve eleştirel olduğu oranda bir eylem (praksis) felsefesine dönüştüğü, bu eleştirel diyalektik kavrayışın, Marx'ın özgün tarihsel özdekçi (materyalist) bilim anlayışının özüne ne ölçüde uygun düştüğü ve ne oranda Hegelci eleştirel tutumla örtüştüğü göstermeye ve sorgulanmaya çalışacaktır.

İçkin Eleştiri

Tinin Görüngübilim'inde bilim dizgesinin bir ön sunumunu gerçekleştiren Hegel, kendi bilimsel bilgi anlayışının farklılığını, bu yapıtın *Önsöz* kısmında, öncelikle eleştirel felsefeye karşı ortaya koyar. Bu açıdan Hegel felsefesi, Kant'ın aşkınsal felsefesine, ussal ya da kurgusal bir nitelik kazandırmaya çalışır, eleştirel felsefenin devamı olan eleştirelliği, bir bakıma üstlenmiş olsa da, aynı zamanda kendi eleştirel tutumunu eleştirel felsefenin bir eleştirisi olarak geliştirir. Hegel açısından eleştirel felsefe, bu nedenle, sonuna kadar sürdürülebilmiş, yeterli ve gerçek bir eleştirel kavrayıştan yoksundur. Hegel, Kantçı eleştirel felsefeyi, kendi sınırlılıklarının ötesine götürmeyi amaçlayarak, felsefenin eleştirel tutumunu daha köktenci bir yaklaşımla, tam bir öz-düşünüme olanak sağlayan *içkin eleştiriye* dönüştürmeye çalışır. Hegel zihinsel kavramların dış-dünyadan kopuk değil, somut gerçeklik olarak oluştuğunu ve zaman içinde biçimlendiğini ve geliştiğini savunur. Hegel kavramın gerçekliği belirleyici soyut önselliğini, deneyimin önkoşullarını oluşturan

anlama yetisine verili gerçeklik olarak aşkınsal varlığını kabul etmez.¹ Hegel için, özne ile nesneyi birbirinden ayırıp karşılaştıran, her ikisi arasına aşılmaz bir uçurum yaratan, ister matematiksel isterse deneysel bilimlerden aktarılacak bir bilimsel yöntem ya da bilme biçimi, doğru düşüncenin mantığı ya da saltık bilgilenmenin yöntemi olamaz.

Hegel'in kurgusal felsefesinin temellerini oluşturacak olan, alışlagelmiş anlamının dışında, bu "yöntemsel kavrayış" burada kendisinden önce varolan tüm düşünsel kalıpları yıktığı için, daha doğru bir adlandırma gerekirse, buna alışıla gelmiş yöntem anlayışının dışında "yöntem dışı" anlayış, demek daha yerinde olur- sadece *Tinin Görüngübilimi* ile sınırlı kalmaz. Daha sonra, bu yaklaşım, *Hegel'in Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*'nin ilk bölümünü oluşturan küçük *Mantık*'ta ve öncelikle daha kapsamlı bir çalışma olarak *Mantık Bilimi*'nde açık bir biçimde görülebilir. Hegel'in bu yapıtları hiçbir verili, kendi kendini dolayım lamayan bir kavram ve başlangıç varsaymaksızın oluşturulmaya çalışılacak, bir dizge anlayışına dayanır. Bu başlangıç, bir felsefi dizgenin başlangıcı olarak, her şeyden önce her tür ön-kabulü dışarıda bırakan ve kendi içinde temellendirilmemiş önsel başlangıçsız bir başlangıç olmalıdır. Hegel olgu dışı bir kavramsal soyutlamalar yerine, doğrudan bilginin nesnesi olarak kendi karşıtıyla dolayım lanmış edimsel gerçekliği temel alır. Ona göre, "Gerçek kendi kendisinin oluş sürecidir, çemberdir ki ereğini amacı olarak öngerektirir ve başlangıcı olarak taşır ve salt yoğrumu ve ereği yoluyla edimseldir" (Hegel, 1986, s.30, §18; ayrıca bkz. Hegel, 1991, s. 21, §17; Hegel, 2008, s. 52). Başlangıç, hem bir başlangıç hem de son olabilmeli, düşüncenin bütünsel süreci içinde kendini doğrulayıp açıklayabilmelidir.

¹Seyla Benhabib, Hegel'in bu görüngübilimsel yöntemini "fetişleştirici eleştiri" olarak nitelendirir. Hatta bu eleştirel yöntemi, Kant'ın *Arı Usun Eleştirisi* yapıtındaki eleştiriye karşı, öz-düşünümü gerektiren eleştiri olarak gören Benhabib, bu tavrın hem genç Hegel'de, Hegel'in öncelikle modern Doğal Hukuk kuramcılarına yönelik eleştirel makalesi(1802-3) başta olmak üzere geliştirdiğini, hem de genç Marx'ta Genç Hegelciler'e karşı kullanıldığını belirtir. Benhabib, her iki filozofun da kendi bakış açılarını savunurlarken geliştirmiş oldukları bu eleştirel tutumu, "burjuva sivil toplumu"na yönelik *içkin eleştiri*" olarak tanımlar (Benhabib, 2005, s. 41). Bu konuda, Kant-Hegel ve Hegel-Marx arasındaki koşutluğa dikkat çeken Benhabib, Hegelci bu içkin eleştirel tavrı, Marksist eleştiri anlayışının olduğu kadar, Çağdaş Marksist Eleştirel Kuram'ın kökeninde de görür. İlk biçimiyle Doğal Hukuk kuramlarının eleştirisinin hemen ardından, *Jena Dersleri*'nde (1805-6), eleştiri kavramının dönüşümünün ikinci bir aşamasının "Hegel'in toplumsal ve ekonomik bir kategori olarak emeği keşfiyle başladığını" saptayan Benhabib, bu düşünme biçiminin "*Tinin Görüngübilimi* akıl yürütmesiyle zirveye ulaştığını" dile getirir. Benhabib, Hegel'in *Tinin Görüngübilim*'inin, bu özgün eleştirel yaklaşımını, "verili görünenin aslında doğal bir olgu değil, tarihsel ve toplumsal olarak biçimlenmiş bir gerçeklik olduğunu gösteren yöntemin kökeni" biçiminde betimlerken, Marksist eleştiriyle doğrudan ilişkilendirmiş olur. Dolayısıyla Benhabib, bu Hegelci eleştirel yöntemin, Marx'ın erken dönem eleştiri kavramının temelinde bulunduğunu şu sözlerle kısaca dile getirir: "*Marx'ın 1844 El Yazmaları*'nda geliştirdiği Hegel eleştirisi bu keşfin bir reddiyesi değil, tersine 'materyalist' bir devamıdır"(2005. s. 41-42).

Hegel'in mantık anlayışı, verili dolayumsuz bir edimsel gerçeklik varsaymadığından, *Tinin Görüngübilimi*'nde olduğu gibi, özneyi nesnenin dışında bırakan biçimselciliğe ve yönetime bir kaşı çıkış niteliğindedir. Çünkü biçimsel düşünce, tümüyle Anlak'a dayanmaktadır ve alışla gelmiş tüm yöntem düşüncesi ve mantık anlayışları, ister istemez bu tür bir soyutlamaya dayalı bir anlayışın ürünleri olmak zorundadır. Hatta tümüyle bir başlangıç olmak bakımından, önkoşulsuz ve verili bir gerçeklikten yola çıkmayan, hele toplumsal ve tarihsel bir sorunu konu alırken, olgu dışı soyutlamalara başvurmamaya özen gösteren Hegelci içkin ve köktenci eleştirel anlayış, bir ölçüde de olsa, Hegel'in erken dönem çalışmalarına kadar geri götürülebilir.² Önce hiçbir ilke ve varsayım gerektirmeden kendini açımlayan, diyalektik düşünceye dayanan bir bilim öğretisi geliştirme düşüncesi Hegel'de, daha düşünsel gelişiminin başlangıcında kendini gösterir.

Bu yaklaşımla Hegel, öncelikle Kantçı eleştirel felsefe başta olmak üzere, deneyci ve biçimselci düşünce anlayışlarının ötesine geçmeyi amaçlar. Hegel, erken dönem tarih ve toplum öğretilerine yönelik çalışmalarında bile düşünsel uslamlamayı kavramsal olarak düşüncenin kendi içsel zorunluluğundan türetmeye çalışırken, aynı zamanda özgün yaklaşımının yapısını belirleyen kendi bilimsel dizgesinin kavramlarını olgu dışı düşünceye ya da düşünsel bir soyutlamaya dayandırmamaya da özen gösterir. Modern Devletin ve toplumsal ilişkilerin yapısını açıklayan "sözleşme kuramı", Hobbes, Locke gibi deneyci filozoflarda açısından, olgularla doğrulanamayacak önsel nitelikte, bir imgelem ya da varsayım olarak "doğa durumu" genellemesini temele alır. Hegel ussal olanın edimselliğini savunurken, düşünceyi var olandan bağımsızlaştırıp onun önüne koymaz. Kendi konumunu tek yanlı bir soyutlamaya olanak tanımayacak bir yaklaşımla öznel idealizmden ayıran Hegel, daha sonra, tarih felsefesinde de görülebileceği gibi, önsel düşünceye tümüyle karşı çıkar (Hegel, 1991a, s. 8; Hegel, 1991b, s. 29). Fakat tarihsel olguların sadece tikel ve zorunlu olmayan belirlenimlerinden yola çıkarak, soyut tümel bir düşünceye ulaşmayı yadsıyan Hegel, tikel ile tümelin ve özne ile nesnenin birliğini korumaya çalışarak somut evrensele ulaşmak ister. Hegel açısından, somut tarihselliğinden ve insan ilişkilerinin zengin çeşitliliğinin somut devingen yaşamın örgensel bütünlüğünden koparılmış, tarih dışı bir özne ya da insan doğası kavramı, modern siyasal

² *Mantık Bilimi*'nde de, soyut kavramların açıklaması düzeyinde görülebilecek bu köktenci ve içkin eleştirel tutumun, *Tinin Görüngübilimi*'nden önce, henüz dizgesel nitelik kazanmamış biçimiyle kökenleri, kendini Doğal Hak kuramlarının ilk eleştirilerinde de olsa bir ölçüde gösterir. (Benhabib, 2005, s. 43-55). Tom Rockmore ise benzer biçimde, Hegel'in 1801'deki *Fichte ve Schelling'in Felsefe Dizgeleri Arasındaki Ayrım* başlıklı çalışmasında, döngüsel bir bilgi kuramı ve felsefe dizgesi anlayışıyla, temellendirici görüşe karşıt (antifoundationalist) bir anlayışın varlığını ortaya koyar (Rockmore, 1986, s. 44-77).

kuramların başlangıç ve hatta esin kaynağını oluştursa da, aşırıya kaçan bir genellemedir.³ Eleştirel düşünceyle karşıtlık oluşturacak bu anlayış, nesnellikten uzak, tek yanlı öznel bir soyutlamanın ürünüdür.

Yöntem ve Bilimsellik Sorunu

Hegel, diyalektik felsefenin bir bilimsel yöneme ve sadece diyalektik düşünce olarak biçimsel bir mantığa indirgenmesine karşı çıkar. Hegelci saltık idealizmi soyut bir nesnellik için yadsıma adına, buna benzer biçimde, modern felsefe geleneğinin bir devamı olmak açısından, düşünce ve varlık ayırımına dayanan bir bilgi anlayışının ve aynı zamanda felsefenin gerçekliği kavrama yöntemine, dönüştürülüşünün, Marksizm ve onun diyalektik bilgi kuramı için de çoğu kez geçerli duruma getirilişine dikkat çekmek gerekmektedir. Marksist düşüncede, doğrudan idealist felsefeye ve hatta felsefeye karşı bilimsellik kavramının Hegelci diyalektik yaklaşımdan farklı yorumlanma çabasının bir sonucu olarak, olgucu bir yönelim ve bilimsel bir görüş geliştirme çabası vardır. İdealist ya özdekçi olmak açısından, temel bir ayırım yapmak gerekmele birlikte, Hegelci ve Marksist diyalektik arasında farklılığı belirleyecek en belirgin kırılma noktası, Marksist felsefede bir yöntem olarak diyalektiğin çoğu zaman özneden görelilik olarak bağımsız bir alana ama aynı zamanda da aşkın bir özneye gönderimde bulunmasıdır. Bu aynı zamanda düşünce ve varlık ayırımıyla, diyalektik düşünceye olgucu bir bilimsellik kazandırma çabasıdır. Bu durum ister istemez, Hegel öncesi modern düşünceye bir dönüşü ve aynı izleği sürdürerek modern öznel idealist ve aynı zamanda düzenekçi bir özdekçi düşünsel gelenekle eleştirel olmayan dogmatik bir tutumla bağlantı kurmayı gerektirmektedir.

³Fakat her ne kadar Hegel, ussal ve nesnel gerçeklikten uzak, bir “doğa durumu” ön varsaymak ve değişmez bir insan doğası kavramı yaratmakla deneyciliğin inakçılıkla yok edildiğini görerek, bu durumu köktenci bir eleştirinin konusu yapıp yadsımış olsa da, diğer taraftan düşünsel açıdan kendisi de, “nesnel ahlakın” ya da “etik yaşamın” gerçeklik bulacağı bir modern devlet öngörüsünde bulunur. Benhabib, bu açıdan Hegel’in erken dönem için eleştiri felsefesini yeterince eleştirel bulmaz. Benhabib’e göre, Hegel düşünsel uslamalarının arka tasarında yer alan bireylerin karşılıklı çatışmalarından arındırılmış olduğu bir uzlaşım ya da toplumsal birlik düşüncesi oluşturmadan edemez. Bu nedenle Hegel’in Doğal Hukuk öğretilerine yönelik erken dönem eleştirisi, *Görüngübilim*’deki tam bir dizgesel açılmış ve serimlemeyen yoksun olduğu için, Benhabib’in belirtmiş olduğu gibi, Hegel’de eleştiri geçmişe dönük bir “etik yaşam ideali” öngörmekle, aşkın bir bakış açısını gerektirdiğinden, henüz bu dönemde bütünüyle için bir eleştiri değildir (Benhabib, 2005, s. 53). Böylece, öznel ve nesnel evrensel istencin, doğal ve dolayımından yoksun olmakla birlikte, tam bir uyumunun var olduğu eski Yunan toplumuna yönelik somut bir özlem duygusunun imleyeni olan etik yaşamın tüm karşıtlığa son veren olumlu yönü ya da bütünlüğü düşüncesi, eleştirel tutumla yeterince uzlaşmaz. Hegel’in bu konudaki düşüncesi, sadece bir soyutlama olarak kalmaktan öteye geçmeyerek, Hegel’in daha sonraki toplum kuramına ve eleştirel tutumuna yön vermiş olur. Buna karşın Hegel’in modern kentsoylu sivil topluma ilişkin eleştirel yaklaşımı ve diyalektik çözümlenmeleri, Marx’ta bir bilimsel yöntem olarak görebileceğimiz, anamalcı toplumun siyasal ekonomisinin için bir eleştirisine yön verecek nitelikte eleştirel bir tutumdur.

Marksizm açısından bilimsel bir anlayış geliştirmek hiç kuşkusuz yabana atılmayacak ayırt edici bir çabadır. Fakat burada Marx açısından felsefenin bilimsel olma savı, felsefeyi soyut olgucu bir düşünceye indirgemek ve onu doğa bilimleriyle eşitlemek ya da doğa bilimlerinin seviyesine çıkarmak değil, bilimlerin olgusal açıdan sağladığı bilgileri diyalektik eleştirel bir tutumla değerlendirmektir. Felsefe açısından, gerçekliği diyalektik biçimde kavramak, bilimsel düşüncenin gerekli koşulu olsa da, gerçekliği felsefe aracılığıyla sadece düşüncede kavramakla kalmamak onu toplumsal açıdan edimsel hale getirmek kılıfsal olarak gerçekleştirmek ancak bilimselliğin yeterli koşuludur. Felsefenin bilimselliği, Marksist felsefeye göre, felsefenin hem sonu hem de gerçekleşmesi demektir (Marx, Engels, 1976, s. 49-50). Marksist felsefe diyalektik eleştiriye bilimsellik kazandırmakla felsefenin sonunu ilan eder. Diyalektik felsefeyi, sıradan bir bilme ya da yöntem olarak olgucu anlamda bilime indirgemez. Oysa diyalektiği sadece gerçekliği bir kavrama aracı olarak görmek ve sınırlandırmak, diyalektiğin özüne aykırı aşkını yanlış bir olguculuktur. En genel anlamıyla, aşkın bir bakış ve ayırım anlayışına dayanan olgucu yaklaşımın tersine, diyalektik düşünce, Hegel ve Marx'ta gerçekliği olumsuzlayıcı içkin bir eleştiri ve buna bağlı kılıfsal etkinlik (praksis) aracılığıyla dönüştürmeye olanak sağlar.

Diyalektik felsefe, düşünce ve varlığın birini diğerinden bütünüyle ayırmak yerine dolayımını öngörerek her ikisini karşılıklı ilişki içinde kavrama gerekliliğini öne çıkarır. Usa aykırı gerçekliği usa uygun olarak dönüştürmeye olanak sağlar. Bu nedenle diyalektik kavrayış, eleştirel düşünce ve çözümlere olanak sağlamakla birlikte, gerçekliği dönüştürmeye, dolayısıyla düşünceyi praksis olarak gerçekleştirmeye de etkide bulunur. Bunun yanı sıra diyalektik bir anlayış, her şeyden önce diyalektiği evrendeki tüm belirlenimin, bir başka deyişle devinim ve değişimin, hem varlık hem de düşüncenin oluşumunun kaynağı ve özü olarak saptar.

Bilinci nesnesinden ayıran, aşkın kılan bu olgucu eğilim, Hegel ile bir hesaplaşmanın ürünü olarak, Marx'ın kendisinden çok, onun felsefesinin diyalektik ve eleştirel tutumdan farklı, salt indirgemeci, bütünlükten kopuk yorumlarında belirgin olarak görülür. Özellikle Marx'ın son dönem çalışmalarında, geleneksel olgucu ve deneycilikten uzak olmakla birlikte, bilimsel yaklaşımına dikkat çekilir. Fakat Marksizm'in doğalcı ve olgucu olarak değerlendirilmesinde, yanlış yorumlanmaya açık Marx ve özellikle de Engels'in yazılarının da etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu olgucu eğilimli diyalektik felsefeyle uyuşmayacak yanlış bakış açısının kökenleri, bir ölçüde, Marksist kuramın içeriğinde bulunabilir ve ondan kaynaklanıyor görünse de, daha çok Marx'ın

zaman içindeki düşünsel gelişiminin bütünsellikten koparılarak yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

Özellikle Marx'ın erken dönem insanbilimsel ve insancıl (hümanist) yazılarında sergilemiş olduğu bakış açısının, olgunluk dönemine oranla ister istemez bir bocalama evresi sayılarak bilimselliğinden kuşku duyulması bu duruma örnek gösterilebilir. Marx'ın düşünsel gelişiminin belirli evrelerinin tek başına ya da daha fazla önemsenerak öne çıkarılması ve düşüncesinin diğer açılımlarına baskın hale getirilmesiyle sadece bir döneminin gerçek Marksizm olarak görülüp yorumlanması, farklı Marksist eğilimlerin de kaynağını oluşturur.⁴ Marksist bir bilimsellikten söz edilecekse, bu bilimselliğin, Hegel'in deneyciliği ve biçimselcilikle eleştirdiği öznel idealime dönüşmüş olguculuktan ayırt edilmesi gerekir. Çünkü Hegelci ve Marksist diyalektik açısından, özne her şeyden önce, olgucu yaklaşımın tersine verili ve değişmez bir aşkın gerçeklik değil, nesnel gerçeklikle ilişki içinde dönüşen ve dönüştüren tarihsel bir varlıktır. Doğa insanın bilincinden ve doğayı dönüştüren emeği ve kılışsal etkinliğinden bağımsız sadece bilince verili aşkın bir doğa değil, insansal kılınmış, bilincin biçimlendirmiş olduğu bir doğadır. Marksist diyalektik bilgi kuramının, Hegel felsefesinde olduğu gibi, özne ile nesnenin saltık idealist içerikteki içkin birliği anlayışına karşı çıkılarak, bir ölçüde özne ile nesne arasında ayrıma gidilerek yorumlanmaya çalışılması, olgucu nitelikte bir bilimsellik adına haklı bir yaklaşım olarak görülebilir. Fakat bu durum diğer taraftan, özne ve nesne arasında yeterli dolayım olanağı sağlanamadığında, önemli bir

⁴ Marx'ın, Hegel felsefesinin de etkisiyle oluşturduğu gençlik dönemi felsefi yazılarıyla, diyalektik ve tarihsel materyalist kuramı belirginleştirerek bilimsel bir kavrayışla savunduğu olgunluk dönemi çalışmaları arasında bir ayrım yapmak mümkündür. Hatta bu süreç içinde birbirine karşıt eğilimlerin olduğu çok farklı ara evrelerin bulunduğu da göz önünde bulundurulabilir. Her ne kadar, Marx'ın düşünsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, görece bir ayrım yapmak olanaklı olmakla birlikte, onun zaman içindeki düşünsel gelişimi, bir o kadar da bu ayrımlara olanak vermeyecek bir içerik sergilemektedir. Marx'ın felsefesi farklı gelişme evrelerinden oluşsa da, bu onun kuramsal bakışının bütünsellikten kopuk olduğu anlamına gelmemelidir. Marx'ın yapıtları sıkı bir incelemenin konusu yapılacak olursa, onun düşünsel gelişim sürecinin oluşumunda ayrı felsefi tutumların birbirine eklememesinden çok, nesnel içerikli, diyalektik ve eleştirel bir bakışın, korunmuş olduğu kolayca görülebilir. Marx'ın bütün yazıları, köktenci ve eleştirel bir kavrayışla oluşturulmuş, diyalektik materyalizmden ödün vermeyen, belirli bir düşüncenin zaman içinde ayrıntılarıyla biçimlendirilip, baştan beri bütünsellikten hiçte kopuk olmayan, belirgin kuramsal bir yaklaşımın izlerini taşımakta ve gittikçe olgulaşmakta olan bir kuramsal anlayışın az ya da çok kararlı bir tavırla sürdürülmesinden oluşmaktadır. Buna karşın, Marksizm yorumlarından birçoğu, Marx'ın yapıtlarında bir bütünlük görmek yerine, Marksist kuramın doğru bir yorumu için belli bir dönem ve tutumu öne çıkarmaktadırlar. Özellikle L. Althusser, Marx'ın erken dönem insancıl (hümanist) yazılarını, Hegelci ve Feuerbachçı düşünsel sorusalda ya da dünya görüşü evresinde kalmış, bir ön-Marksizm olarak görüp yadsımakta, onun olgunluk dönemi çalışmalarını, ideolojik sorunsalın yerini bıraktığı, bilimsel çalışmalarından ayırmaktadır (Althusser, 2002, s. 41-52). Bu açıdan, Marx'ın düşüncesinde bütünlük ve ayrım, hatta gelişip tamamlanan bir süreç yerine, kopukluk ve karşıtlık gören farklı yaklaşımlar ayırt edilebilir (bkz. Kain, 1988, s. 1-13). Marx'ın çalışmalarındaki çeşitlilikten yararlanarak bu çalışmaların değişik boyutlarına odaklanan çağdaş yorumlar, sonuçta Marx'ın özgün yapıtlarına dayanmakta, aynı zamanda birbiriyle tutarsız farklı Marksist eğilimlerin de esinleyici kaynağını oluşturmaktadır.

sakıncaya, Marksist eleştirel diyalektik felsefeyle bağdaşmayacak bir olgucu eğilimin doğmasına yol açar. Diyalektiği içkin bir toplumsal eleştiri ve çözümleme yöntemi dışında, olgulara aşkın bir yöntem olarak görmek, olumlayıcı yanlış bir bilimsellik ve olgucu anlayıştır. Bilinci nesnesine aşkın kılmak, büyük ölçüde, bu ayrıma dayanmaktadır. Diyalektiğin bir yöntem olarak algılanması, bir ölçüde onun gerçeklikten soyutlanması, düşünen özneyi nesnesine aşkın bir konuma getirir.

Marksizm açısından diyalektik bir yöntem olarak değerlendirilirken, öncelikle bu yöntemin modern felsefenin özne ile nesneyi aşılmaz biçimde ayırmayı soyut ve öznelci geleneğinden farklı, özgül niteliği, olgucu felsefelerle karşı olan içkin eleştirel tutumu göz ardı edilmektedir. Oysa Marx, özdekçi bir dünya görüşünü, öncelikle Hegel'in eleştirel tutumundan büyük ölçüde yararlanarak oluşturur. Özne ile nesne arasında Marksist felsefe açısından bir ayırım yapılacaksa da, bu ayırım Hegel'in eleştirel tutumunun kazanımlarını koruyan, diyalektik düşüncenin özüne aykırı düşmeyecek nitelikte bir ayırımı gerektirir.

Diyalektik yöntem ya da bilimsel anlayış, Hegelci kökenlerinden dolayı olgucu düşünceye karşıdır. Çünkü yöntem düşüncesi, bilginin araçsallaştırılmasıyla, özneyi nesnesinden kesin bir biçimde ayırmakla kalmamakta, yöntemin kendisi kadar bilgi edimini ve içeriğini de öznel bir konuma dönüştürmektedir. Olguculuğa, bilmenin bir sınırı olarak saltık bilinemezciğe karşı Hegel'in yapmış olduğu eleştiri, Marksist felsefede ve Marx'ın yazılarında özne ile nesnenin diyalektik ilişkisi ve diyalektik açıdan bütünlüğü, diyalektik kuramın özünü oluşturmakta ve ona asıl anlamını kazandırmaktadır. Marx'ın dışında, daha sonraki Marksist düşüncede, bilinci nesnesine aşkın konumda görmek, her ikisi arasındaki dolayımı yeterince kavrayamamak, Hegelci saltık idealizmden kaçınırken, öznel idealizmin tuzağına düşmek gibi bir tehlikeyi de ister istemez beraberinde getirir.

Hegel, kuşkuculuğun egemenliğindeki deneycilerde ve Kantçı felsefede var olan bilginin nesneliliği sorununu, özne ile nesne arasındaki ayırımı ortadan kaldırmakla çözümlenmiş olduğu düşüncesindedir. Özne ile nesne arasında yapılmış kesin bir ayırım, sadece bununla sınırlı kalmaz, diğer taraftan duyarlılık ile anlık, görünüş ile gerçeklik, içerik ile biçim, sonlu ile sonsuz, doğa ile tin ve özgürlük ile zorunluluk gibi diğer ikileştirici ayrımlara da kaynak oluşturur. Modern aydınlanmacı düşünce, karşıtlıklar yaratarak düşünür ve karşıtlıkların bir yanını saltıklaştırır. Hegel, tersine, kendi çağının en önemli sorunu ve dolayısıyla bu çağda *felsefenin gereksinimi* olarak, bu

karşıtlıkların düşüncenin öz-yabancılaşmasının bir ürünü olduğunu ve bunun aşılması gerektiğini düşünür. O, düşüncenin nesnesini, düşüncenin ötesine yerleştirip bütünüyle ötekileştirip bağımsızlaştırmaz. Hegel'in diyalektiği, tüm Batı düşüncesi geleneğinde bir tıkanmaya yol açan karşıtlık düşüncesini sonlandırmayı amaçlar. Ama o karşıtlıkları tümüyle ortadan kaldırmaz, diyalektik düşüncede karşıtlıkları koruyarak, karşıtların birliği ya da ayırmda birlik düşüncesiyle soyut karşıtlıkların varlığına son verir. Hegel, burada olan ve zaman içinde kendisini açımlayan somut kavramın edimselleşmiş gerçekliği, kendi deyişiyle somut evrensel felsefe ve bilimsel kavrayışın temeli olarak ele alır; bilginin nesnesi haline getirir. Hegelci kurgusal felsefe, salt soyutlama ve ayırma dayanan, anlık metafiziğine tümüyle karşı oluşturulmuştur. Anlağa ya da anlama yetisine dayanan düşünce gerçekliği parçalar, devinimsiz halde bırakır ve onu bütünlüğü içinde aynı zamanda bir süreç olarak kavrayamaz. Dolayısıyla çağın kültürel yaşamının sürecini oluşturan sınırlayıcı nitelikteki bu uzlaşmaz karşıtlık, felsefenin birleştirici kavrayışına duyulan gereksinimin de kökenidir (Hegel, 1977, s. 90). Çağın düşüncesi, anlağın ayırmlayıcı karşıtlıklarından sıyrılıp, gelişimini sürdürebilmek için, artık ussal bir bireşime ulaştırılmalıdır ve bu ussal bireşime gereksinim duymaktadır.

Düşünce ve varlığın özdeşliği kavrayışıyla, Hegel felsefenin ve kendi çağının kültürünün içinde bulunduğu bu çatallaşmayı aşmaya çalışır; fakat diğer yandan, modern felsefede en temel ayırım olan özne-nesne ayırımının, nesnel gerçekliğe aşkın bir bilinç anlayışının ortadan kaldırılması, Hegel'de saltık idealizme varmakla sonuçlanır. Hegel modern kuşkuculuğu, aynı zamanda aşkınsal felsefeyi eleştirirken, öncelikle bu felsefelerin her ikisini de öznel idealist bir konumda görür, saltık gerçekliğin bir araç ya da ortam aracılığıyla anlık açısından sınırlandığı, özne ile nesne açısından saltık olanın tek yanlı kavranışına karşı çıkar. İster nesnellik isterse öznellikten yola çıkılsın, tek yanlı oldukları ölçüde her iki felsefi tutumu da Hegel, öznel ve gerçeklikten kopuk bir yaklaşım olarak değerlendirir. Gerçeklik kendini hiçbir zaman araç ya da ortamın biçimlendirip değiştirerek bilince yansıttığının ötesinde, kendinde varlık olarak olduğu biçimiyle ele vermez (bkz. Hegel, 1986, s. 63, §73). Böylece Hegel, modern deneyci ya da olgucu kuşkuculuk açısından, “nesnel ve öznel gibi sözcüklerin” anlamlarını yitirdiğini “giderek aldatmaca olarak” gördüğünü vurgular (1986, s. 65, §76). Fakat buna rağmen Hegel, nesnelliği kendine özgü bir tarzda yorumlayarak, yansız eleştirel konumunu sonuna kadar sürdüremez, sonuçta tözsel varlığı kavrama, öznelliğe hatta evrensel bir İdeaya ya da özneye indirgeyerek nesnel idealizme varır. Tüm olgusal gerçeklik, Saltık İdea'nın belirlenimleri olarak, kendi ayırımında birliğe kavuşmaktadır. Hegel, saltık İdea'yı kendini

tikel ve somut dışı vurumlarında, nesnel bir biçimde kavramaya çalışırken, ya da saltık İdea'yı nesneleştirirken, nesnel gerçekliği İdea'nın İdea'yı da somut olgusallığın ya da İdea'nın bir ürünü ve sonucu olarak görür, bunları birbiri içinde eritir. Gerçeklik, sürekli görünümünün toplamında İdea'yı oluşturan, ve aynı zamanda da İdea aracılığıyla oluşan ve yitip giden bir şey olarak kavranır. Hegel, kavram ve gerçekliğin içkin birliği ya da özne ile nesnenin özdeşliği düşüncesini diyalektik düşüncenin özü olarak kavrar.

Oysa Marksist felsefe varlıkbilimsel anlamda böyle bir içkin birlik anlayışından yola çıkmaz. Aynı zamanda, bilgi kuramsal açıdan özdekçi bu ayırım, Hegelci diyalektik felsefenin içeriğinde önemli bir dönüşümü gerekli kılacaktır. Marx, özne ile nesneyi iç içe geçirip, birini diğerinde eritmeye ya da bütünüyle tek yanlı bir uzlaştırmaya kalkmaz, özne ile nesneyi ve örgensel nitelikteki tüm gerçekliği karşılıklı etkileşim ve belirlenim içinde görerek, içkinciliğe dayalı indirgemeci yaklaşımdan olanaklı olduğunca uzak durmaya çalışır. Hegel'de tek yanlılığın nesnellikten uzaklaşmak ve gerçekliği bütünselliği içinde kavramaktan yoksun olduğunu belirtir (Hegel, 1995, s. 327, § 12). Fakat Hegel'in tekçi (monist) ve özne ile nesnenin içkin birliği anlayışı, onun indirgemeci ve tek yanlı düşünceye karşı çıkmasına karşın, bu tek yanlılıktan kurtulmasına olanak sağlamamakta, diyalektiği kendi içine kapanan kapalı bir dizge olarak görerek, kendi nesnel diyalektik anlayışıyla çelişkili bir sonuca ulaşmaktadır. Bu yönüyle, Hegelci diyalektiğin tek yanlılık ve indirgemeciliğe doğrudan bir karşı çıkış içeren özünü ve bunun önemini kavramış olmak açısından Hegel diyalektiğiyle uzlaşmakla birlikte Marx, diğer taraftan özne ile nesnenin özdeş kılındığı türden kökensel birlik anlayışıyla oluşmuş içkinciliği yadsıyarak, Hegel'in tersine özdekçi bir konumdan özne ve nesne ayırımında bulunur. Özdeksel varlığa göreli olarak özneden, düşünceden ve onu biçimlendiren nesnel ve somut eylemden bağımsız bir nitelik ve tözsellik yüklemeye özen gösterir. Bu yönüyle Marksist diyalektik, Hegelci içeriğinden farklılaşır. Fakat bu durum, ne Hegelci diyalektiğin ayırım kavrayışına ne de Marksist felsefenin bütünüyle birlik düşüncesine karşı olduğu anlamına gelmemelidir.

Ayırım düşüncesi, özellikle özne ile nesne arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, Hegel'de bir olumsuzlama evresi olarak, diyalektiğin içeriğinde kaçınılmaz olarak var olacak ve korunacaktır. Ayırım, saltık gerçekliğin kendi içinde dönüşümüne olanak sağlamaktadır. Bireşim, karşıtlıkların aşılmasının bir sonucu olduğu kadar, olumsuzlama bu süreci gerçekleştiren bir devim ilkesidir. Hegelci diyalektik, her şeyden önce, ayırım düşüncesini, korumakla birlikte, ona yönelik önemli bir

karşı çıkıştır. Tersinden benzer durum Marksizm açısından da geçerlidir. Marksist felsefe, özne ve nesnenin kökensel birlik ya da her ikisi arasında özsel bir ayırım yapmayan özdeşlik düşüncesine bir karşıdır. Marksizm, başta özne ile nesne olmak üzere, ayırım düşüncesine önem vermenin yanı sıra, karşıtların birliğine ve dolayımına da yeteri kadar olanak sağlar. Fakat Hegel, varlığın yapısında olduğu gibi, bu ayırımın en azından bilinçlenme süreci içinde ortadan kalkması gerektiğini göstererek, bilinç ile nesnesinin özdeşliğini, kavram ile gerçekliğin içkin birliğini savunur.

Fakat buna karşın, Marksist felsefe Hegel'in diyalektiğinden, olgusal ve tarihsel alanda kavrayıcı ve dönüştürücü özelliğinden tümüyle yararlanırken, bilgi kuramında köklü bir bakış açısı değişikliği söz konusu olduğu zaman, Hegel'in özdeşlik anlayışına karşı çıkmaktadır. Fakat bu karşı çıkışla özne ile nesneyi dolayımından yoksun bırakacak ve tümüyle ayıracak olursa, sadece diyalektik içerikle yorumlanmış deneyci geleneğinin bir devamı olarak algılanacaktır. Oysa Marksizm, görüngüyü saltıklaştıran, nesnel gerçekliği öznenin bilgisinden ayıran, deneyci ve olgucu yaklaşımdan öteye gitmek, olgusal ve toplumsal gerçekliğin yüzeysel belirlenimden çok, Marx'ın eleştirel tutumunda ortaya konulmuş olduğu gibi, bu gerçekliğin altında yatan derin çelişkilerin açığa vurulmasına ve edimsel olarak çözümlenmesine katkıda bulunmak zorundadır. Ama aynı zamanda, öznel nitelikteki deneycilik ve olguculuğun biçimselci kavrayışından uzak durulurken, Marx'ın daha çok, erken dönem çalışmalarında görülebilecek, özcü bir eğilime açık, insanın toplumsal özü ya da doğası gibi, doğrudan bir insan felsefesi oluşturmaya dönük, kavram ve soyutlamalara başvurulması da Marksizm açısından hoş karşılanmayacaktır. Bu Aristoteles'ten itibaren felsefede süre gelen metafizik özcü anlayış, eleştirel olmayan ve Marksist bilimselliğin dışına kayan inakçı bir tutum olarak yargılanacaktır. Bu durumda, ister istemez Marksist diyalektikte ve Hegelci diyalektiğin idealist içeriğinde bir değişiklik yapılması, diyalektik kavrayışın saltık idealizmden ve özcülüğten farklı bir bağlam içine oturtulması gerektirmektedir.

Bu nedenle Marksist felsefe, Hegel öncesi Modern felsefenin özne-nesne ayırımını bir ölçüde sürdürmekle birlikte, farklı bir anlayışı gerçekleştirmek zorunluluğuyla, bu gelenek içinde Hegelci diyalektikten de yararlanarak kendi özgül niteliğini ortaya koymaya ve kendine özgü bir tavır alışını belirginleştirmeye büyük bir özen göstermek çabası içindedir. Bunu yapmaya çalışırken Marksizm, diyalektiğe daha nesnel bir özellik kazandırmaya çalışmış, özellikle diyalektik düşüncenin kılıfsal yanından ve devrimci olanaklarından büyük ölçüde yararlanmayı seçmiştir. Hegelci diyalektiğin varolan olgusalılığı olumsuzlayıcı özelliği, özne-nesne arasındaki diyalektik bağıntıyı kurmak ve

kılgısal bir felsefe, bir başka deyişle bir praksis felsefesi geliştirmek açısından oldukça önemlidir. Diyalektiği özdekçi bir temele oturtabilmek, düşünce ile nesnesi arasında belli bir ayırım yapmayı gerektirmiştir. Marksizm bu yolla en başta, Marx'ın *Kapital*'in Önsöz'ünde vurguladığı, diyalektiği metafizik ve mistik içeriğinden arındırmakla işe başlamıştır. Hegel'deki diyalektik içkin eleştirisi, belirli tarihsel dönemlerde üretim biçimi ve ilişkileri içinde siyasal egemenlik biçimlerinin ve ekonomik kavram ve ulamların değiştiği, gerçekliği diyalektik dizgesellik içinde kavrayan bütünsellik görüşü büyük ölçüde korumuş ama Hegel'de mistik bir içerik kazanmış özne-nesne özdeşliği düşüncesine karşı çıkmıştır. Fakat Marx, Hegel'in idealist tutumuna karşı tavır almakla birlikte, başta Engels ve kendi düşüncesini izleyicilerinden farklı olarak, Hegel öncesi olgucu felsefe geleneğine de olanaklı olduğunca uzak durmaya çalışmıştır. Özne ile nesnenin kökensel birliği kadar, tüm gerçekliği ve özne ile nesneyi birbirinden soyutlayarak durağan ya da dolayumsuz bir ayırım olarak görmek de aynı ölçüde karşı çıkılması gereken bir yaklaşımdır. Bu nedenle Marx, diyalektiği özdekçi ve bilimsel bir yaklaşımla yeniden yorumlarken, olanaklı olduğunca kaba bir denevciliği ve olguculuğa düşmeden olgusal çözümlemeyi diyalektik anlayışla bağdaştırmaya özen göstermiştir. Marx'ın diyalektik özdekçiliği, kendinden önceki kurgusal felsefeye olduğu kadar hem duyumcu bir olguculuğa hem de düzenekçi bir özdekçiliğe de bütünüyle uzak durmaya özen gösteren eleştirel bir yaklaşımdır. Fakat Marx, olgunluk çalışmalarında, daha çok, tarihsel ve kılgısal yönüyle tarihi materyalizmin içeriğini belirleyen politik ekonomiyle ilgilenirken, bağımsız bir inceleme konusu olarak, bir ölçüde diyalektik materyalizmin kuramsal yönünü ayrıntılarıyla belirginleştirmek için yeterli zaman bulamamıştır. Bu boşluğun ve biraz da Engels'in kuramsal yapıtlarının etkisiyle, Marx'ın çalışmaları, farklı eğilimlerle algılanıp eleştirilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Marksist felsefenin özüne uygun bir yorum oluşturabilmek ve her şeyden önce karşıt eğilimler arasında bocalamaya son verebilmek için, Marksizm açısından en temel sorunlarından biri, diyalektik materyalizm olarak, bu bilimsel felsefenin kuramsal yönüyle ya da özgün bilgi kuramıyla diğer yaklaşımlar arasındaki farkı oluşturabilmek gereksinimidir. Bu sorun daha çok, Marx'ın yapıtlarının ve Marksist düşüncenin özüne uygun yorumun yapılıp yapılamadığıyla ilgili bir tartışmadır. Bunun gerçekleşebilmesi Marksizm'in ancak inakçı ve saltık idealizmle olduğu kadar öznel idealist bir varlık ve bilgi anlayışıyla arasına kesin bir sınır çekmesiyle ve diyalektik materyalizmin özgünlüğünün belirlenmesiyle olanaklıdır. Bu açıdan, diyalektik materyalizmin bir yöntem olarak bilimsellik kavramını nasıl tanımladığı önem kazanmaktadır. Özne ile nesne arasında

yapılan ayırım, Hegelci saltık idealizme bir karşı çıkış olmanın yanı sıra, aynı zamanda diğer taraftan da böyle bir ayırımı yapan, salt duyumcu bir anlayışa dayanan, geleneksel olgucu bir yaklaşıma ve bunun oluşturacağı bir öznelcilik ya da bilinemezciliğe de karşı bir anlayış olmak zorundadır. Her şeyden önce Hegelci idealist diyalektiği yadsımak, Marksist bilgi kuramı için, Hegel öncesi bir düşünce geleneğine geri dönüş, diyalektik dışı bir özdekçilik ve olguculuk eğilimiyle sonuçlanmamalıdır.

Hegelci ve Marksist Diyalektik

Marx, diyalektiği olgusal yorumlamak ve alışıla gelmiş bilim anlayışıyla bağdaştırmak yerine, farklı bir bilimsellik kavramı oluşturup, bilimselliğin tanımlanmasında köklü bir değişiklik yaparak, tüm olgusal gerçekliği bütünlüğü içinde diyalektik görür. Hegel'in diyalektiği, olguları durağan belirlenimleri içinde kavrayan olgucu felsefeyle karşıtlık oluşturur. Marx diyalektiğin, anlama yetisinin salt özdeşlik ve ayırımı öne çıkaran yaklaşımına karşı geliştirilmiş olduğunu ve olgucu düşüncenin olumsuzlaması üzerine kurulduğunu her zaman göz önünde bulundurur. Diyalektiğin Hegel'de olduğu kadar Marx'ta da, hem bilgi hem de kılısal açıdan duyusal ve verili bir gerçeklik olarak, olgusalın olumsuzlaması olduğu, varolan olgusalı dönüştüren olumsuzlayıcı ve devindirici içeriği yadsınamaz. H. Marcuse açısından, Hegel felsefesi bir olumsuzlayıcı felsefedir ve bir yöntem olmak bakımından, "tüm olguculuk biçimlerine yönelik karşı-itişi temsil etmekte" olan diyalektiğin "itici gücü bu eleştirel kanıda yatmaktadır" (Marcuse, 1989, s. 22). Diyalektiği Marx, bilimle özdeşleştirirken, bu bilimi nesnel gerçeklik düzeyine çıkarmak ve bu bilimin konusunu oluşturan gerçekliği bütünselliği içinde kavrayabilmek için, diyalektiği içinde çelişki ve karşıtlıklar barındıran ve bu yolla değişim süreci içinde gerçekleşen özdeksel gerçekliğin ya da doğanın, tarihsel ve toplumsal olayların temelinde görür. Bu nedenle diyalektik ve materyalist olmayan tüm bakış açılarını Marx, nesnellikten ve bilimsellikten uzak metafizik yaklaşımlar olarak değerlendirir.⁵

⁵ Hegel'in diyalektik ama kurgusal felsefesi de tüm gerçekliği düşünceden yola çıkarak kavradığı için bilimsellikten uzaktır. Marksizm, bir ölçüde, idealizmin doruğu olan Hegel ile birlikte, felsefenin sonunu bildirmektedir. Hegel felsefe içinde kalarak felsefe aracılığıyla bu sonu bildirirken, Marx, bilimsellik daha doğrusu, bilimsel materyalizm adına bu sonu ilan etmektedir. Her iki felsefe de somut olgusalı temel almakta, ama onun *kılısal* bir yolla olumsuzlanması gerektiğinden söz etmektedirler. Felsefe, Marx ve Engels'in belirlemiş olduğu gibi, bilinç üzerine boş soyutlamalarda bulunmak yerine, kılısal bir içerik ve bilimsel bir nitelik kazanarak somut gerçekliğe ve gerçek yaşama yüzünü dönmelidir. Kurgusal yaklaşımın bittiği yer, olgucu (pozitif) bilimin başladığı yerdir. Burası, "kılısal etkinliğin" gerçekleşmiş olduğu alandır. "Gerçeğin kendini göstermesiyle, bağımsız felsefe varlık alanını yitirir."(Marx, K., Engels,

Hegeli diyalektiğin özne ile nesneyi dolayimli kılan özelliği yeterince göz önünde bulundurulmayacak olduğunda, özne-nesne soyutlaması ayrımı, Hegel'in belirttiği ayrımlayıcı olumsuz usa dayalı bir düşünce olarak, her zaman içeriğinde bir tekbencilik (solipsizm) ve öznel idealizm sorunu barındıracaktır. Oysa Marksist diyalektiğin en temel özelliği, insan varlığının doğayla ya da nesnel gerçeklikle arasındaki dolayımı sadece bilinç düzeyinde oluşturmak değil, bilinci de içerecek biçimde insanın doğayı da dönüştürerek biçimlendiren özdeksel nitelikteki kılıfsal etkinliği aracılığıyla kurmaktır. Bilinç, Hegel'de olduğu gibi, Marx'ın yaklaşımında da, sadece verili gerçeklik üzerinde düşünen durağan bir bilinç değil, doğa olarak dış dünya, insandan ve onun bilincine dayalı kılıfsal etkinliğinden tümüyle bağımsız olmayan bir gerçekliktir. Bu diyalektik bilinç, toplumsal yaşamın bütünlüğü ve tarihsel süreç içinde kendi etkinliği yoluyla kendini oluşturan ve içinde bulunduğu toplumsal ve tarihsel gerçeklik tarafından biçimlenen, ama bu yolla aynı zamanda bu gerçekliği bir o kadar da biçimlendiren bir bilinçtir. Hegel, her ne kadar idealist bir filozof olsa da, bilinci varolan nesnel gerçeklikten soyutlamamaktadır. Hegel'in diyalektiğinde bilincin edimsel gerçeklikle bağıntısı hiçbir koşulda koparılmamaktadır. Bilinç kendi gerçekliğini, kendi karşıtıyla başka bilinçler ve doğayla olan karşıtlığında kurmaktadır; bu yolla dolayımlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle de, Marksist felsefede de ayrıcalıklı bir özellik olarak görülebileceği gibi, Hegel kuramsal ve kurgusal bir felsefe olarak bilgi kuramını, salt kendi başına bağımsız bir bilme alanı, nesnel gerçekliğe aşkın bir özneye bağlı bir soyutlamaya dönüştürmez. Kuramsal bilgiyi, nesnel gerçekliğin dönüşümüyle doğrudan ilişki içinde, bir öz düşünüm ya da Kantçı anlamından farklı eleştirel düşünüm olarak, toplumsal kılığa ve özgürlüğün gerçekleşmesine olanak sağlayacak bir bağlam içinde, siyasal açılımıyla kavramaya çalışmak için büyük bir özen gösterir.

Marksizm ile bağdaşmayacak düşünsel eğilimlerden sakınarak, özgün bir bilgi kuramsal tavır geliştirmek için Marksist felsefenin saltık idealizmin olduğu kadar, olguculuğun dolayimsız tavrını da olumsuzlayan eleştirel bir tutum olduğunu kavramak gerekmektedir. Her iki yaklaşımı da olumsuzlayan uzak duran bir tavrıla, öncelikle Marx'ın özgün eleştirel tutumuna belirginlik kazandırılabilir. Saltık idealizme karşı çıkış, bilimsellik adına eleştirellikten yoksun öznel idealist bir olguculukla son bulmamalıdır. Marksist düşünürler, burada incelikli bir ayrımın yapılmasının gerektiğinin her zaman bilincinde olmak, bunun için çaba harcamak zorunda kalmışlardır. Lenin bu

F. 1976, s.49-50). Fakat bu, felsefeye karşı sığ bir olguculuğun savunusu olmak yerine, daha çok salt düşünüme dayalı alışıla gelen felsefe anlayışından kılıfsallığa bağlı farklı bir felsefe anlayışına geçişi dile getirmektedir.

ayrımı en iyi biçimde kavramış, bunu yeterince başarılı olmasa da, diyalektik özdekçilik açısından *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* adlı yapıtında (bkz. 1993) bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Hegelci idealizmin yanı sıra, diyalektik özdekçi bir felsefe gerçekleştirmek için, diğer tüm idealist ve diyalektik olmayan özdekçi felsefelerle de hesaplaşmak gerekmektedir. Çünkü Hegel'in kurgusal idealist yaklaşımına karşı çıkılırken, bir yandan da Hegelci diyalektik felsefenin olumlu yanın korunması, bir başka idealist ve diyalektik dışı metafiziğe kaymadan bunun yapılması gerekmektedir. Marksist anlayış, bu nedenle, modern düşünceden bir ölçüde farklı olarak, düşünce ile nesnel gerçeklik arasındaki ayrımı kabul etmekle birlikte, diyalektik olmayan yaklaşımların idealizmine ve öznelciliğine düşmemek için, özne ile nesneyi olanaklı olduğunca birbirinden yalıtılmaya özen gösterir. Özne ile nesne, bilinç ile gerçeklik, insanın kılıgusal etkinliği aracılığıyla dolayımlanır. Marksizm, kılıgusal etkinlikten bağımsız, modern felsefe ve bilgi kuramının arı bilinç ya da ussallık anlayışından, farklı bir anlayışı temsil eder Burada önemli olan, düşünce ya da bilinç ile nesnel gerçekliğin her ikisini karşılıklı dolayım ya da diyalektik bir ilişki içinde kavramaya çalışmaktır.

Bu yönüyle diyalektik materyalizmin modern felsefe anlayışlarının bir devamı olmak yerine, diyalektiğin daha önceki tüm düşünce kalıplarını olumsuzlayıcı farklı bir bilimsellik ve ussallığı gerekli kılan üstün yanı açığa çıkarılması gerekmektedir. Marx, daha çok, toplumsal gerçekliği çözümleyen eleştirel bir yöntem olarak Hegelci diyalektiği kendi bilimsel anlayışının temelinde yerleştirir. Bilinci kılıgusal aracılığıyla nesnesiyle dolayımli kılmak ve somut gerçekliğe dayalı olumsuzlayıcı ve eleştirel bir tutum geliştirmek, bir ölçüde Hegelci düşüncenin idealist içeriğinde de vardır. Marksist felsefe, her şeyden önce, diyalektik felsefenin özüne bağlı kalarak, kendi eleştirel tavrını gerçekleştirebilmek için, Hegelci diyalektiğin olumlu yanını özdekçi açıdan koruyup aşmak ister. Diyalektiğin, var olan gerçekliği ve her tür dolayımli düşünceyi eleştirel olumsuzlayıcı tavrının yanı sıra, aynı zamanda Hegelci anlamda olumlayıcı ve dönüştürücü, bir özelliği ve sonucu vardır. Bu salt olumsuzluk içermeyen olumluyu kendi içinde koruyup saklayan farklı yan, diyalektik yaklaşımın özünden kaynaklanmaktadır. Marksizm, en azından diyalektik bir yaklaşımı temel aldığı için, düşünce ile varlık arasında karşılıklı bir ilişki ve dolayımli olanak tanır ve özne ile nesne, düşünce ile doğa arasındaki ilişkiyi modern felsefe geleneğinin tersine bütünüyle bir soyutlamaya indirgeyip birbirinden koparmaz. Düşünce ile nesnel gerçeklik ya da doğa arasına bir mesafe koyarak, tek yanlı ve indirgemeci bir anlayışı benimsemez. Diyalektik düşünce, Hegel'de ve Marx'ta, en baştan beri, modern felsefenin somut olgusallıktan kopuk, olgucu ve

duyumcu soyutlamalara varan bilinç anlayışına yönelik bir karşı çıkıştır. Marx, buna karşın Hegelci diyalektik düşüncenin saltık idealist yönünü yadsımakla birlikte, onun verili gerçekliği olumsuzlayıcı ve kılıfsal bir felsefeye olanak sağlayan eleştirel yanını sahiplenerek, kentsoylu toplumun gerçekliği olumlayan düşüncesinin ötesinde, içinde bulunan anamalcı toplumun doğru çözümlenmesine yönelik diyalektiği daha köktenci bir eleştirel yaklaşıma dönüştürür.

Marksist felsefe açısından, bilinci nesnesinden bütünüyle bağımsızlaştırmak ya da bilinç ile nesne arasında kesin ayrım, modern düşünce anlayışının tersine, tümüyle özneyi nesnesine aşkın bir konuma getirmek anlamına gelmez. Bu yönüyle Marksist felsefe, kesin bir ayırmadan çok, nesnel gerçekliğin kavranmasında, diyalektiğin olanaklarını kullanarak farklı bir seçenek sunar. Ancak bu yolla, Marx Hegel ve öncesi geleneksel felsefenin oluşturmuş olduğu bilgi anlayışlarının ötesine geçebilmiş kuramsal bir yaklaşım oluşturabilmiştir. Marx'ta özne ile nesnenin özerkliğinin korunmasını sağlayan ayırımla birlikte, her ikisi arasında, diyalektik bir bağıntı ve dolayım, diyalektiğe daha somut bir görünüm ve diyalektiğin özüne daha uygun bir işlev kazandırmaktadır. Marx, Hegel diyalektiğini özdekçi bir temele oturtmakla kalmaz, aynı zamanda diyalektik olarak aşmaya çalışır.

Özne-nesne arasında, dolayım ya da diyalektik bağıntı söz konusu olduğunda, Hegel'in içkin özdeşlik anlayışından dolayı Hegel felsefesi açısından görünürde zaten bir dolayım sorunu yoktur. Bu nedenle Hegel'e oranla Marksist felsefede özne ile nesne arasındaki bağıntı, öncelikle bilinç düzeyinde olmaktan çok, insanın nesnelere üzerindeki kılıfsal etkinliği aracılığıyla kurulur. Bu etkinlik, Hegel'de olduğu gibi, bir süreç ve tarih içinde gerçekleşir. Fakat bu Marx'ta bilincin doğada kendine öz yabancılaşması ve kendi yabancılaşmasını doğada olumsuzlayarak ve bu yolla kendisine dönerek aşması süreci olarak gerçekleşmez. Hegel'de Tin, Doğa'da bir somutluk ya da dışsallaşma olarak kendi karşıtlığını bulur. Doğa, Tin'in kendisine karşıt ve başkalaşmış olduğu, olumsuz ve aşılması gereken bir alandır. Oysa Marx'ta bu süreç, evrensel Tin'in doğada bir yabancılaşma süreci olmak yerine, burada doğa insan aracılığıyla insanın türsel bir varlık olarak, kendi özdeksel varlığını üretirken, özsel varlığına karşıt konuma gelmiş bir doğadır. Yabancılaşma, sadece insana dışsal ve karşıt olmak açısından doğanın kendinde varlığında değil, insanın doğayla kurmuş olduğu yanlış ilişkide açığa çıkan, insanın kendinde gerçekleştirmekte olduğu üretim biçiminin ve oluşturup örgütlediği toplumsal ilişkilerinin dünyasında yer alan bir olgudur. Özdeksel doğa ve bu doğa üzerinde işleyen tarihsel çalışma süreci, zaman içinde insana yabancı ve dışsal bir

konum taşımış olsa da, insan doğasının ve yetilerinin yaratıcı olanaklarının temelini oluşturur. Bu insanın, özdeksel doğa üzerinde ve kendi yaşamını üretirken gerçekleştirmekte olduğu etkinlik, tarihsel sürecin başlangıcını, insanın özne olarak nesneyle olan doğrudan bağıntısını oluşturur. Özne bu yolla doğada ve doğa ile ilişkisinde, hem kendi nesnesini hem de öznel varlığını kendi nesnel etkinliğiyle dolayım lamış ve kendi varlığını nesnelleştirmiş olur. Özellikle bu dolayım da, Marksist felsefenin bir eylem ya da praksis felsefesi olarak oluşturulması, düşünce ile doğa ya da bilinç ile özdek arasındaki dolayımın doğrudan özdeksel dünya ya da doğa üzerinde çalışma yoluyla gerçekleşmesi, Hegel'in diyalektik düşüncesiyle karşılaştırılacak olduğunda, Hegel felsefesinde tümüyle eksik olan bir özelliktir. Buna karşın, Marksist felsefenin bir eylem (praksis) felsefesi olma özelliği, somut özdekçi bir dolayım kuramı gerçekleştirmek açısından Marksist kuramın Hegel'e oranla daha ayırt edici bir özelliğidir. Öznenin nesnelere üzerinde gerçekleştirmiş olduğu zorunluluk taşıyan ve özdeksel temele dayalı bilinçli etkinliği, onun nesnel gerçeklikle kopmaz bağıntı oluşturur. Marksist bilgi kuramında, diyalektik materyalizmde özne ile nesne arasında bağ, somut olarak, insanın kılıgsal etkinliği aracılığıyla diyalektik bir biçimde kurulmadığı zaman, gerçekliğin nesnel bir kavranışı da olanaklı olmayacaktır. İnsanın doğayı bir süreç içinde dönüşüme uğratan kılıgsal etkinliği, tüm bilme ve düşünme çabasını önceler. Doğa ya da insanın içinde bulunduğu dünya, insanın bilinçli etkinliği ve emeğinden tümüyle bağımsız değildir.

Göz önünde bulundurulması gereken en önemli ayırım, Hegel felsefesine oranla Marksist felsefe, dolayımı ne özneye ne de özdeksel varlığa kuramsal bir tutumla içselleştirmemekte, olanaklı olduğunca indirgemeci bir yaklaşımdan, diyalektik olmayan bir özdekçilikten kaçınmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Marksist felsefe, sonuçta Hegel'in tam bir dolayım olanağı sağlayan, özne-nesne özdeşliği ya da içkin birliği düşüncesine, gerçek anlamda bir dolayım oluşturmayıp saltık bir idealizme yol açtığı için karşıdır. Hegel'de bu tam dolayım kendi içinde aşılmış ayırımdır. Hegelci diyalektikte, diyalektik sürecin her aşamasında ayırım ögesi korunmuş olsa da, ayırım bilince ve varlığa ilişkin özsel bir ayırımdır, varlığın kendi dışında değil karşıtıyla olan ayırımı aynı olanın, bir başka deyişle özne ve nesne olarak aynı özsel ya da somut kavramsal varlığın zaman içinde yetkinleşen tekrarlanmasıdır. Ayırım bütünsel olanın içkin ayırımıdır. Salt içkin olanın ya da özsel olanın bir açılımı olarak bu diyalektik, saltık varlığın, varlık bilimsel diyalektiği olduğu ve bir bütünsellik metafiziği oluşturduğu için, her zaman eleştiri konusu olmuştur. Fakat Marksist felsefe açısından Hegel eleştirisi, çağdaş *eleştirel* kuramcılarda çoğu zaman post-modern bir açılım taşımakla birlikte, daha çok Hegel'in tarihi öznenin etkinliğinin bir gerçekleşmesi olarak gören,

bütünlük felsefesine yönelik olmanın ötesinde, özdeksel varlığın gerçek dolayımına olanak sağlamayan, bir bilinç diyalektiği olarak Hegel felsefesinin idealist içeriğindedir. Hegel felsefesi, bilincin nesnesiyle dışsal ve gerçek dolayımına izin vermeyen bir bilinç felsefesi ve metafiziği görünümü oluştururken, Marksist felsefe, özne ile nesne arasındaki kopukluğu giderecek, gerçek bir dolayımına olanak sağlayabilecek olan felsefenin kuramsal eylem, bir başka deyişle praksis yönünü daha fazla öne çıkarır. Marksizm, Hegel diyalektiğinin içeriğinde yer alsada, özdekçi düşünceyle bütünleşen, kurama dayalı ya da kuramsal eylem aracılığıyla nesnelere ve nesnel dünyayı dönüştüren praksis felsefesine öncelik tanır.

Marx, özdekçi tutumundan dolayı, Hegel'in saltık idealizminin temelini oluşturan özdeşlik anlayışını, '*mistik kabuğu içindeki ussal özü açığa çıkarmak*' (Marx, 1978, s. 28) amacıyla yadsır. Fakat bu yadsıma, bir bilimsellik savı barındırmakta olsa da Marksist felsefeyi, Hegel'den daha çok, Hegel öncesi olgucu bilim ya da bilgi anlayışına yaklaştırmak adına gerçekleştirmemiştir. Hegel diyalektiği, salt görüngünün ve özneye salt bilincin içeriği olarak duyusal yolla verilmiş nesnelere bilgisini ve buna dayanan bir bilgi anlayışını ve doğal bilincin salt duyusal pekinliği saltıklaştıran tutumunu yadsırken, aynı zamanda asıl gerçekliği görüngünün gerisinde aramaz. Marksist felsefe de, bu konuda Hegelci diyalektiğin özünde varolan eleştirel bir yaklaşımdan dolayı, salt yüzeysel bir olgusalığa dayalı anlayışı yeterli bulmaz. Diyalektik düşünce, özne ile nesnenin dolayımsızlığına bir karşı çıkışı içermenin yanı sıra, görüngü ve gerçeklik arasında da saltık bir ayırım yerine her ikisinin de dolayımına olanak sağlayacak bir anlayışı doğrudan ilke edinir. Diyalektiğin bu özsel yanının göz ardı edilmesinden çok korunması gerekir. Diyalektik, somut gerçekliğin dışında aşkın bir özne anlayışının yadsınmasıdır. Diyalektik düşünce açısından, gerçeklik kendisini görünümlerinde açığa çıkarır, diyalektik düşünce kavram ile varoluşu arasındaki tutarsızlığı kavramaya ve insanın eylemi aracılığıyla bu tutarsızlık ve çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışır. Bir başka deyişle bir içkin eleştiri yöntemi olarak diyalektik, görüngünün bir yanılsama olarak oluşturduğu yanlış bilinç yerine, doğru bilincin oluşturulmasına, var olmakta olan ve kavramına aykırı düşen gerçekliğin, insanın devrimci eylemi yoluyla olumsuzlanarak dönüştürülmesine olanak kazandırır.

Bu nedenle, Marksist felsefenin saltık idealizme ve içkin bir özne-nesne özdeşliğine karşı çıkarken, özne ile nesneyi birbirinden bütünüyle soyutlamadan, en azından öznel idealizm ile de arasına mesafe koyması ve onun bilinemezci ve kuşkucu sonuçlarına direnç göstermesi gerekir. Marksizm,

doğa bilimlerinin gelişiminden yararlanırken, doğa bilimlerine egemen olan, olgucu bir bilim anlayışından, duyuşsal verilerin devinim sürecinden soyutlandığı evrensel genellemelere dayanak oluşturan bir özdeşlik mantığından yola çıkmaz. Marksist bilim anlayışı, çelişki ya da diyalektik mantığın öngördüğü ve ona uygun farklı bir bilim anlayışı ve bilgi kuramı ortaya koymaya çalışır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için, bilimsel özdekçilik ve bilimsellik kavramı bağlamında sürekli kuramsal bir mücadele sürdürülmüştür. Bu çabanın etkili bir biçimde yürütülebilmesinde, Hegelci diyalektiğin Marksist felsefe açısından olumlu ve olumsuz yanlarının doğru biçimde ayırt edilmesi büyük bir önem taşır. Bunun gerçekleştirilemediği durumlarda Marksizm, Hegelci felsefeden önceki özne-nesne ayrımına dayalı geleneksel bilgi kuramlarının karşılaştığı sorunlarla Hegel ve Marx'ın bu konudaki yaklaşımları göz önünde bulundurulmazsa, tekrar yüzleşmek durumunda kalacaktır.

Sonuç olarak, Marksist felsefenin temel sorunu, diyalektik bir yaklaşımın sınırlarına taşmadan, Hegel'in saltık idealizmiyle hesaplaşmayı gerektirmektedir. Özgün bir Marksist bilgi kuramı geliştirmek açısından, her ikisi de olumsuzluk taşıyan, bir yandan Hegel diyalektiğinin özcü ve mistik yanı ile öte yandan sağduyuya uygun görünen olgucu bir anlayışın olumsuz yanlarının terk edilmesi gerekir. Hegelci gizemci diyalektik anlayışa karşı çıkıldığı oranda, var olan gerçekliği ayırıştırıcı, olgusal varlığı ayırım ve durağan tikellikler olarak kavrayan olguculuğun sığ görüngüsel dünyası arasındaki ikircikli gerilimde bocalamamak için kararlı bir tutum sergilenmelidir. Burada dile getirilen nedenlerden dolayı, Marksist felsefenin farklı yorumları yerine öncelikle Marx'ın eleştirel ve kuramsal tavrına belirginlik kazandırmak en büyük gereksinimlerden biri olarak karımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, diyalektik özdekçilik olarak adlandırılabilir olan Marksist felsefenin ve dolayısıyla onun diyalektik anlayışının, Marx'tan sonra günümüzde karşı karşıya kalmış olduğu en önemli sorun, Marksizm'in özünü çarpıtmamak, onun düşünsel gelişiminde belli bir dönemi ya da kuramının belirli bir yanını öne çıkarmadan, Marksist felsefeyi bütünselliği içinde yorumlayabilme sorunudur.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2002) *Marx İçin*, çev. I. Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Benhabib, S. (2005) *Eleştiri, Norm ve Ütopya: Eleştirel Teorinin Temellerine Dair Bir İnceleme*, çev. İ. Tekerek, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1977) *The Difference Between Fichte's and Schelling's System of Philosophy*, çev. H. S. Harris and W. Cerf, Albany: State University of New York Press.
- Hegel, G. W. F. (1991a) *The Philosophy of History*, trans. by J. Sibree, New York: Prometheus Books.
- Hegel, G. W. F. (1991b) *Tarihte Akıl*, çev. Ö. Sözer, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Hegel, G. W. F. (1995) *Lectures on Natural Right and Political Science, The First philosophy of Right*, Hidelberg 1817-1818 with Additions from the Lectures of 1818- 1819, with an Introduction. by O. Pöggeler, çev. J. M. Stewart and P. C. Hodgson, California: University of California Press.
- Hegel, G. W. F. (2008) *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kain, P. J. (1988) *Marx and Ethics*, Oxford: Clarendon Press.
- Lenin, V. İ. (1993) *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marcuse, H. (1989) *Us ve Devrim: Hegel ve Toplumbilimin Doğuşu*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- Marx, K. (1978) *Kapital, I. Cilt*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., Engels. F. (1976) *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Rockmore, T. (1986) "Circularity, System, and Antifoundationalism: The Differenzchrift", *Hegel's Circular Epistemology*, Boolimington: Indiana University Press.